



ALBO

A decorative scroll graphic with a light gray background and a black outline. The scroll is unrolled, with the top and bottom edges curled up. The text is centered on the unrolled portion.

הגאון מוילנה

300 שנה להולדת הגר"א

אנתולוגיה חגיגית

Vilna Gaon

Anthology

הגאון מוילנה

אנתולוגיה

ערך:

אלי יונה

צייר:

דן אלבו

יונה שחורה



הוצאה לאור

blackdovepublishing@gmail.com

© כל הזכויות שמורות למחברים/ות

ה'תשפ"א 2020

מפתח

מבוא כללי מאת אלי אשד 5

הגאון והגולם

אלי אשד 19

אלי יונה 24

הגאון והמשיח

דוד סינגר 29

טלי כהן שבתאי 48

הגאון ועצמו

דן אלבו 51

אלי אליאך 52

טל סלוצקר 60

טלי כהן שבתאי 62

הגאון ואנחנו

נעמה ארז 67

רות ארטמן 68

רון גרא 70

מנחם פינס 71

גיידרה קזלאוסקאיטה – בתרגום סיוון בסקין 73

שמעון רוזנברג 76

אלי אליאך

מתי ניסה הגר"א לעלות לארץ-ישראל? ניתוח מחדש

"הנה אנשים נוסעים על כמה שנים בשביל ממון, מניחים נשותיהן וגם הם נע ונד בחוסר כל. ואני תודה לאל, נוסע לארץ הקדושה שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל וחמדת השם יתברך, כל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה, ואני נוסע בשלום ברוך ה'" (אגרת הגר"א).

בשלב מסוים בחייו ניסה הגר"א לעלות לארץ-ישראל, הוא יצא לדרכו וחזר לאחר כברת דרך חזרה לוילנה, ללא שהצליח להגיע ליעדו לא"י. מקורות לסיפור זה אנו מוצאים כבר בסמוך לפטירתו¹, אולם הם מספקים פרטים מעטים אודות הנסיעה, מה שיצר אווירת מסתורין סביבה. המקורות אינם מציינים תאריך לנסיעה, עם זאת מספר תאריכים שונים הוצעו לה. מספר דוגמאות: אבי שיחיה הציע את חורף תק"כ (1760)², בן-צבי סבור שהיה זה קרוב לשנת תקל"ג (1773)³, בדומה גם לנדוי⁴. מורגנשטרן נוקט בשנת תקל"ח (1778)⁵, ואילו הריבלינים קבעו את שנת תקמ"ב (1782)⁶.

¹ כבר בשנת תקנ"ח (1798), שנת פטירתו, בהספד עליו מר' אהרן ב"ר משה מקאלשין הוא יודע לספר על כך (אדרת אליהו, וורשא תקנ"ח). נושא הנסיעה נזכר גם בהקדמת בני הגר"א לביאור הגר"א לשו"ע או"ח, יצא לאור בתקס"ג (1803). אגרת הגר"א "עלים לתרופה" אותה על-פי תוכנה כתב בעת נסיעתו, נדפסה לראשונה בסביבות שנת תק"ס (1800). ר' א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, י-ם תשנ"ט, עמ' 263 הע' 1.

² דב אליאך, הגאון, ג, י-ם תשס"ב, עמ' 1283.

³ יצחק בן-צבי, "הגר"א ונסיונותיו לעלות לארץ-ישראל", סיני, לד, יד בן-צבי תשי"ד, עמ' שמט.

⁴ בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, י-ם תשל"ח, עמ' רמ; רמה-רמו הע' 14.

⁵ אריה מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, י-ם תשנ"ט, עמ' 270-271. מורגנשטרן מצא ברשימת תרומות של קהילת האג שבהולנד לנוסעים לא"י, איזכור משנת תקל"ח לדמות בשם "ר' אליהו

באין איזכור מפורש לתאריך הנסיעה במקורות הראשוניים המספרים עליה, בירורו אינו קל להשגה. הדרך להבנתי לקביעת תאריך בסבירות טובה, היא קודם כל קביעת טווח זמנים מקסימלי אפשרי לנסיעה במידת סבירות גבוהה. קביעת טווח זמנים מקסימלי תאפשר מציאת תאריך מצומצם יותר בסבירות טובה בתוך טווח זמנים זה.

במאמר זה אציג שתי מסקנות: א', טווח הזמנים המקסימלי האפשרי לנסיעה הוא בין פסח תקכ"ה (1765) לבין סוף תקל"א (1771). ב', הצעה שלי לזמן מצומצם יותר בתוך טווח זה – קיץ תקכ"ז (1767), כשתאריך זה מתחבר לנקודת מפנה בחייו של הגר"א, בה החל בהעמדת תלמידים משלו.

התאריך המוקדם ביותר

המקורות שיש בידנו אודות נסיעתו של הגר"א לא"י אינם מזמן האירוע, אלא נכתבו עשרות שנים מאוחר יותר לנסיעה עצמה. יש לציין, שאף אחד מהעדים אינו מעיד על הנסיעה מעדות ראייה מכלי ראשון⁷, מה שמרמז על כך

מווילנא ההולך לא"י, להבנתו מדובר בהגר"א. מלבד מה שאוכיח בהמשך שתאריך זה חורג מטווח הזמנים המקסימלי האפשרי לנסיעתו של הגר"א, השם "אליהו" לא היה נדיר בוילנא, כך שבהחלט ייתכן שהיה זה "ר' אליהו מווילנא" אחר (לדוגמה ר' אליהו ב"ר שבתי חפץ מדייני וילנא, ר' מורגנשטרן, שם, עמ' 171-172). על-פי מפקד האוכלוסין שנערך בוילנא בשנת 1784 (תקמ"ד) לדוגמה, שנים ספורות לאחר מכן, אנו מוצאים 26 דמויות בשם "אליהו". טענות נוספות נגד זיהוי זה ראו ד' אליאך, שם, עמ' 1285.

⁶ לדוגמה, ריבלין, קול התור, פרק א', אות ד'; שם, פרק ג', אות י"ב; ריבלין, חזון ציון – שקלוב וירושלים, י-ם תש"ז, עמ' 30. בחזון ציון מצויינת הטענה כביכול ניסה הגר"א מספר פעמים לעלות לא"י, אבל אין סיבה לחשוב שיש בזה ממש. שכן כל המקורות הקרובים יחסית לימי הגר"א יודעים לספר על נסיון עלייה אחד בלבד. כמו כן, אף אחד מהמקורות אינו מספר על כך מעדות ראייה אישית, ומכאן שלא סביר לדבר על נסיון נוסף בתקופה שבה כבר היו לו תלמידים והיה כבר דמות מפורסמת בהרבה.

⁷ בני הגר"א היו בזמן הנסיעה בחיים ככל הנראה, אולם כשהם מזכירים את הנסיעה הם אינם מציינים זאת.

שהנסיעה אירעה בשלב מוקדם יחסית בחיי הגר"א, בטרם העמיד תלמידים ובעת שילדיו היו צעירים לימים.

המקור היחיד שיש לנו כיום מזמן האירוע עצמו הוא "אגרת הגר"א", שנדפסה לראשונה בסביבות שנת תק"ס (1800) תחת השם "עלים לתרופה"⁸ – אגרת אותה כתב הגר"א למשפחתו בהגיעו לקניגסברג.⁹

באגרת עצמה לא מופיע תאריך, אך קריאה מדוקדקת של האגרת יכולה לספק לנו פרטי מידע ונתונים שיתנו לנו, ברמת סבירות טובה, את טווח הזמנים המקסימלי האפשרי לכתיבת האגרת וממילא לנסיעתו של הגר"א לא"י. בדרך זו הלך כבר אבי שיחיה בספרו "הגאון"¹⁰, מאז פורסמו מחקרים וחומרים ארכיוניים נוספים שיש בהם כדי לדייק יותר את ניתוח תוכן האגרת.

מהאגרת משתמע, שהגר"א עלה עם תוכנית בת שני שלבים, בתחילה יעלה הוא לבדו לא"י, ומשפחתו תצטרף אליו בהמשך. לכן הוא דוחק באשתו שתקפיד על חינוך הילדים: "ובפרט אם נזכה לבוא לארץ ישראל, כי שם צריך לילך מאוד בדרכי ה', ולכן תרגילם, כי הדיבור והמדות צריך הרגל רב", וכך גם בדבריו לאמו: "ואם ירצה ה', אם

⁸ יש אשר פקפקו במהימנותה של האגרת (לדוגמה, יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, עמ' 167). טענה שנטענה היא פרסומה המאוחר לכאורה, הדפסתה במינסק רק בשנת תקצ"ו (1836), עשרות שנים לאחר פטירת הגר"א. אך מאז כבר פרסם הביבליוגרף הנודע ישעיהו וינוגרד, את קיומה של מהדורה מוקדמת יותר (שזו של מינסק תקצ"ו הועתקה ממנה למעשה), מסביבות שנת תק"ס (1800), עוד בחיי בני הגר"א (י' וינוגרד, אוצר ספרי הגר"א, י-ם 2003, עמ' יז-יח; 202).

טענה אחרת שנטענה, היא חסרונה מרשימת חיבורי הגר"א שנכתבה זמן לא רב לאחר פטירתו (ר' נ' פעפער, ליקוטי הגר"א, ניו-יורק תשנ"ט, עמ' רסח-רע). אבל ההסבר לכך פשוט למדי. אנו רגילים לראות באגרת חיבור שנועד כביכול לרבים כשאנו מתעלמים מכל התוכן הביוגרפי-משפחתי, אבל האגרת הינה אגרת פנים-משפחתית על אף דברי המוסר וההדרכה שבה, לכן לא פלא שהיא אינה מופיעה ברשימת חיבורי הגר"א מהזמן ההוא.

להבנתי, ניתוח של פרטים ביוגרפיים העולים מן האגרת אודות הגר"א ומשפחתו, מראים כי הכותב היה בקי בקורות המשפחה הקרובה של הגר"א, גילאי הילדים, סדר לידתם ונישואיהם. קשה איפוא להניח שמדובר בזיוף (ארויב בנושא בעתיד).

⁹ יהושע השל לזין, עליות אליהו, וילנה תרנ"ד, עמ' 62.

¹⁰ ד' אליאך, שם, עמ' 1283-1284.

אזכה להיות בירושלים עיר הקודש, אצל שער השמים, אבקש בעדך כאשר הבטחתי. ואם נזכה, נראה יחדיו כולנו, אם ירצה בעל הרחמים"¹¹. נקודה זו משתמעת גם מכך שההוראות שהגר"א כותב לאשתו אודות חינוך הילדים, הן הוראות המתאימות לטווח קצר, שנים בודדות בלבד מהגיל הנוכחי של הילדים, ואינו מורה לה הוראות חינוכיות התואמות לגילאים מתקדמים יותר.

באגרת, פונה הגר"א בגוף ראשון לשלש דמויות: לאשתו (חנה), לאמו (טריינה) ולחתנו¹². לילדיו הוא אינו פונה בגוף ראשון או בהתייחסות אישית, אבל הוא מזכיר אותם מספר פעמים בלשון רבים "בנים" ו"בנות". כלומר, בעת הכתיבה כבר היו לו שני בנים ושתי בנות לכל הפחות. יש איפוא לברר מתי הם נולדו, בירור זה יוכל לתת לנו את הזמן המוקדם ביותר האפשרי לכתיבת האגרת ולנסיעה. אודות בנותיו קשה יותר לברר תאריכים מדויקים, אבל לגבי בניו יש כיום בידנו מספיק תאריכים מדוקדקים לענייננו.

היו להגר"א שלושה בנים: הגדול – ר' שלמה זלמן, השני – ר' יהודה ליב, והשלישי והמפורסם שבהם – ר' אברהם¹³.

¹¹ ד' אליאך, שם, ב, עמ' 467. מעניין לציין שבמפקד אוכלוסין שנערך בוילנה בשנת 1765 (תקכ"ה), נזכרת דרה בביתו של הגר"א משרתת בשם נחמה. אפשרי שבעת נסיעתו לא"י שנים בודדות לאחר מכן (כדלהלן), הותיר את אשתו המטופלת בילדים צעירים, עם עזרתה של משרתת זו או אחרת.

¹² ייתכן והחתן הינו תלמידו ר' משה ב"ר יהודה ליב מפניסק, שהוציא לאור את פירוש הגר"א למשנה "שנות אליהו" (לעמברג תקנ"ט), שכן היה מבוגר כפי הנראה מגיסיו בני הגר"א, וכבר שמע מרבו כבר בסביבות שנת תקכ"ט (1769). ר' י"ד קרויזר, "ימי שנות חיי רבי אברהם בן הגר"א", ישורון, יד, י-ס תשס"ד, עמ' תתקפד הע' 6.

¹³ היות ר' שלמה זלמן הבן הגדול, עולה מדברי בני הגר"א בהקדמתם לביאור הגר"א לשולחן ערוך או"ח: "אחי הרב הגדול איש תם וישר וירא אלקים המנוח מו' שלמה זלמן ז"ל, בהיותו בן חמש שנים או כבן שש, היה רך ויחיד לאביו". הבן השני היה ר' יהודה ליב, כפי שעולה מסדר חתימות הבנים להקדמותיהם לחיבורי הגר"א שהוציאו לאור, בהם רי"ל חתום ראשון לפני הבן ר' אברהם. עמד על כך קרויזר (שם, עמ' תתקפד-תתקפה).

הגדול, ר' שלמה זלמן, שנקרא על-שם הסבא אבי הגר"א, נולד בוודאי לאחר כ"ה בכסלו תקי"ט (סוף 1758), תאריך פטירתו של הסבא¹⁴.

הבן השני, ר' יהודה ליב, נולד לכל הפחות כעבור חמש-שש שנים לאחר מכן, שכן בני הגר"א מציינים בהקדמתם לביאור הגר"א לשולחן-ערוך חלק אורח-חיים שהבן רש"ז בהיותו "בן חמש שנים או כבן שש" היה "יחיד לאביו". במפקד אוכלוסין שנערך בוילנה בפברואר 1765 (שבט תקכ"ה), ברישום בני ביתו של הגר"א, נזכר הבן "זלמן", היחיד מבין הבנים, עולה מכך שהבן ר' יהודה ליב נולד לאחר מכן, כלומר ככל הנראה לא לפני חודש אדר תקכ"ה.

הבן השלישי, ר' אברהם, נולד בחורף שנת תקכ"ו (סוף 1765 - תחילת 1766), לא לפני חודש טבת, כפי שהעלו חיים פרידמן¹⁵ ויששכר דב קרויזר¹⁶.

אם כך, התאריך הוודאי המוקדם ביותר האפשרי לכתיבת האגרת הוא לאחר שנולדו שני הבנים הראשונים, דהיינו בסביבות פסח תקכ"ה (1765) לכל המוקדם.

התאריך המאוחר ביותר

מהו איפוא התאריך המאוחר ביותר האפשרי לנסיעתו של הגר"א?

מהאגרת עולה תמונה ברורה, שאשת הגר"א היתה מטופלת בילדים צעירים, כשהדמות המבוגרת בדור הילדים הוא החתן, ואף הוא נער צעיר. כך לדוגמה, כשפונה הגר"א לאשתו באגרת וכותב לה הדרכה והוראות לחינוך הבנים,

¹⁴ ישראל קלויזנר, קורות בית העלמין בוילנה, עמ' 45.

¹⁵ ח' פרידמן, ענפי אליהו, טינעק 1997.

¹⁶ קרויזר, שם, עמ' תתקפז, ושם הע' 19.

הוא כותב שתשכור עבורם מלמד וכן "שילמדו מקודם כל החומש, שיהיו רגילים כמעט בעל-פה". הגר"א שהיה אמוץ על דברי המשנה "בן חמש שנים למקרא", כותב לאשתו אודות לימוד החומש לבניו מדבר בטווח הגילים הרלוונטי, שנים בודדות לכל היותר לאחר היות הבן הגדול רש"ז כבן חמש (תקכ"ד-תקכ"ה), שאם לא כן היה הגר"א מתייחס גם לחומרי לימוד נוספים התואמים את גילו וגילאי אחיו.

שיקול נוסף, הוא העובדה התמוהה לכאורה, שאין באגרת פניה אישית לבנו הגדול רש"ז, שהיה מבוגר מאחיו בחמש-שש שנים כנזכר. באגרת פונה הגר"א בגוף ראשון לחתנו כאמור, חתנו היה לכאורה המבוגר בין בני הדור השני במשפחה. הנוהג היה אז להתחתן בגיל צעיר ביותר כידוע, הבן השלישי ר' אברהם לדוגמה, התחתן על-פי הידוע לנו כבר בגיל 12¹⁷, מה שמתאים עם ההתייחסות של הגר"א לחתנו כאל נער וצעיר¹⁸. סביר להניח, שאם עכ"פ גדול הבנים רש"ז כבר היה נער, נניח כבן 12, גם אליו היה פונה בגוף ראשון או עכ"פ בהתייחסות אישית עם דרישות חינוכיות התואמות לגילו ושונות מאלו שהתאימו לאחיו הצעירים. רש"ז נולד כאמור מתי שהוא בשנת תקי"ט (1759), 12 שנה קדימה נותן לנו את שנת תקל"א (1771), היא איפוא השנה המאוחרת ביותר האפשרית לנסיעתו של הגר"א לא"י.

נמצא איפוא, שטווח הזמנים האפשרי המקסימלי לנסיעת הגר"א הוא בין סביבות פסח תקכ"ה (1765) לבין סוף שנת תקל"א (1771), טווח של כ-5 וחצי שנים לכל היותר. תאריכים אחרים שהוצעו שאינם בטווח זה יש בהכרח לפוסלם כבלתי אפשריים.

¹⁷ מכתב ר' שמואל לוריא (רב פעלים, ורשה תרנ"ד, עמ' 9). ור' קרויזר, שם עמ' תתקפו-תתקפז.

¹⁸ אגרת הגר"א, עלים לתרופה: "וגם את חתני אני מזהיר בכל זה [...] ואל ישגיח על האומרים כי הנער אין צריך לזה".

עד כאן לגבי טווח הזמנים המקסימלי, אך ברצוני להציע טווח זמנים מצומצם אף יותר מזה, על סמך שיקולים נוספים.

הבן השלישי – ר' אברהם, נולד כאמור בחודש טבת תקכ"ו (סוף 1765) לכל המקודם, כ-9 חודשים לאחר לידת אחיו הגדול ממנו רי"ל. אמנם אפשרי שהגר"א יצא לדרכו בטרם נולד בנו ר"א, אך לא סביר. אם שיקול זה נכון, ירדה עוד קרוב לשנה מהטווח, לחודש טבת תקכ"ו (סוף 1765) לכל המוקדם.

לגבי התאריך המאוחר האפשרי, צריך לקחת בחשבון שבשנת תק"ל (1770) נערך בוילנה כינוס למען שיקומה של הקהילה האשכנזית בירושלים, בעקבות הכינוס עלו כשנתיים מאוחר יותר, בשנת תקל"ב (1772), מספר משפחות ארצה ובראשם רבי עזריאל משקלוב, סבו של רבי ישראל משקלוב המספר על כך¹⁹. אם הגר"א עלה באותה עת, סביר להניח שהוא היה מקושר לענין כפי שהיה קשור בחרם הראשון כנגד תנועת החסידות בשנת תקל"ב (1772). אבל תלמידו ר' ישראל אינו מזכיר את רבו הגר"א בענין ואינו מנסה לקשר אותו בשום צורה לעליה זו. מה שמחזק את הסבירות שהגר"א נסע עוד לפני שנת תק"ל (1770)²⁰.

נקודת מפנה בחיי הגר"א

אך ישנו אירוע שאירע בכ"א מרחשון תקכ"ח (13 בנובמבר 1767), אירוע שלהבנתי היה משמעותי בחיי

¹⁹ א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 72. ור' א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, י-ם תשנ"ט, עמ' 163-167.

²⁰ יש לציין שמועה (ר' יעקב הכהן מעסקין, מקל יעקב על מסכת מכות, ניו-יורק תשי"א, בהקדמה) המספרת על כך שאמו של הגר"א, הנזכרת באגרת, דרה בביתו משך כעשור מאז התאלמנותה ועד לפטירתה. כלומר, בין חורף תקי"ט (1759) לבין שנת תקכ"ט-תק"ל (1770-1769).

הגר"א, וכיון שכך מהווה שיקול משמעותי בתיארוך נסיעתו לא"י. בתאריך זה, קרובו ומקורבו ר' אליהו פעסעלעס, רכש דירה שיועדה למניין הפרטי של הגר"א, דירה שנקנתה בחצר בית הכנסת הגדול בוילנה²¹.

סביר בהחלט להניח שהגר"א לא היה נותן את הסכמתו לרכישה זו אילו היה ברצונו לצאת לעלות לא"י זמן קצר לאחר מכן. ועוד יותר מכך, רכישת הדירה עבור מניינו של הגר"א היתה נקודת מפנה בחייו, שכן מאז החל בהעמדת תלמידים, דבר שלא עשה עד אז. באותה שנה, תקכ"ח (1768) הגיע אליו מי שיהיה לתלמידו הגדול – ר' חיים מוולוז'ין²². מכיון שכך נכון יהיה לדעתי להניח שנסיעתו לא"י קודמת לרכישת הדירה למניינו, כלומר לפני סוף שנת תקכ"ז (1767).

הצעתי היא, שבין לידתו של בנו ר' אברהם, בטבת תקכ"ו (סוף 1765) לכל המוקדם ובין סוף שנת תקכ"ז (1767), יצא וחזר הגר"א מנסיון עלייתו לא"י. לתחושתו היה זה בקיץ תקכ"ז, קרוב יחסית לרכישת הדירה למניין, אז נסע את נסיעתו לעלות לא"י. משנכשל והגיע למסקנה כי "אין לו רשות מן השמים" לעלות²³, חזר לוילנה ושינה כיוון בחייו והחליט להעמיד תלמידים, אז רכש עבורו ר"א פעסעלעס את הדירה למניינו, שם החל ללמוד עם תלמידים.

כך, בעקבות כשלון נסיעתו לא"י נולד המושג "תלמידי הגר"א" והשפעתו ארוכת הטווח דרכם ודרך ספריו על יהדות ליטא ועל הישוב הישן בא"י, שכמה מגדולי תלמידיו היו ממייסדיו ב"עליית תלמידי הגר"א" לא"י בהשראתו.

²¹ פנקס קלויז הגר"א.

²² שאלתות, י-ם תרנ"ו, אות נ"ו. ור' ד' אליאך, שם, ב, עמ' 304, הע' 51.

²³ כדבריו לבנו ר' אברהם (הקדמת בני הגר"א לביאור הגר"א לשו"ע או"ח).